

Citation:

E.M. Barth, Levensbericht H.G. Hubbeling, in:
Jaarboek, 1987, Amsterdam, pp. 126-133

Hubertus G. Hubbeling

Hubertus G. Hubbeling

27 november 1925–7 oktober 1986

H.G. Hubbeling, theoloog en filosoof, met name godsdienstfilosoof, was sinds 1982 lid van deze Akademie en sinds 1967 hoogleraar in de godsdienstwijsbegeerte en ethiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Driemaal werd hem de doctorstitel verleend, tweemaal op 'normale' wijze – hij is tweemaal gewoon gepromoveerd, eerst in 1956 op 31-jarige leeftijd in de theologie met Harm de Vos als promotor, op het proefschrift *Natuur en genade bij Emil Brunner*; vervolgens acht jaar later, in 1964, in de filosofie met Bernhard Delfgaauw als promotor, op het werk *Spinoza's Methodology*. En bovendien werd hem in 1978 vanwege zijn verdiensten voor de godsdienstwijsbegeerte door de Universiteit van Uppsala nog het eredoctoraat verleend.

Hij werd geboren in het voormalig Nederlands-Indië, een schikking van het lot waar hij zelf kort voor zijn dood het volgende over schreef:

'Welnu, daar waren wij met aanhangers van vele godsdiensten tezamen. Vanaf mijn prilste jeugd speelde ik met Chinezen, Javanen, enz. en ik heb nooit in hen 'kinderen van de hel' kunnen zien. Wij bezochten Hindoeïstische en Buddhistische tempels, die al vroeg mijn bewondering opriepen. Ik ben dan ook van mening dat wij als christenen stellig veel van andere godsdiensten kunnen leren en dat ook daar waarheden van God verkondigd worden, die bij ons dreigen te verdwijnen. Mystieke ervaring b.v. vindt men in het Boeddhisme en Hindoeïsme veel rijker vertegenwoordigd dan tegenwoordig bij ons. [. . .] Toch zou ik er hier op willen wijzen dat er enkele kernwaarheden in het christelijk geloof zijn, die wij niet dan met grote schade voor ons geestelijk leven overboord kunnen werpen.'

In hetzelfde postuum uitgegeven geschrift waarin het bovenstaande te lezen valt verwijst hij naar zijn ervaring als zeventienjarige in de oorlog, met betrekking tot wat dat geloof voor hem betekende 'toen de bommen me [in Duitsland] om de oren vlogen'. Het lijkt me van waarde, zijn wetenschappelijke werk te bezien tegen deze Indische ervaringen aangevuld met zijn oorlogservaringen. Hubbeling was immers van meet af aan een empirist – van huis uit reeds, zijn vader was een grote bewonderaar van Heymans. In de ogen van Huib Hubbeling was het ervarene, het beleefde en het doorleefde, allermint wezensvreemd. Hierop zal ik terugkomen.

In 1985 hield Hubbeling voor de Akademie een voordracht over een van zijn Groningse leermeesters in de theologie, Gerardus van der Leeuw. In deze voordracht zei hij (vertaald uit de gedrukte Engelstalige versie):

'Mijn eigen houding ten opzichte van Van der Leeuw is gewijzigd. Ik moet toegeven

dat ik zijn grootheid slechts in de loop der tijd heb leren zien. Als student was ik door en door empirist en stond ik uiterst kritisch tegenover de 'fenomenologie' van Van der Leeuw. Ik meende dat in zijn benadering te veel idealisme en dogmatisme werden ingesmokkeld, en dat fenomenologie vervangen diende te worden door gewoon empirische vergelijkende godsdienstwetenschap.'

Voor de opvattingen van Van der Leeuw inzake 'het denken van de primitieve mens' had Hubbeling weinig waardering. Bovendien, zegt hij, Van der Leeuw begreep eigenlijk nooit goed wat logica is, en onderschatte daarom ook zelf de betekenis ervan. Tenslotte, Van der Leeuw wist niet te onderscheiden tussen opvattingen die in strijd zijn met de logica en die welke in strijd zijn met de ervaring. Wel heeft Hubbeling nu, in 1985, waardering gekregen voor het grote onderscheid tussen 'fenomenologie' in de rationalistisch-essentialistische zin van Edmund Husserl, de 'Wesensschau', en 'fenomenologie' in de zin van Van der Leeuw, hetgeen wil zeggen: wat zich min of meer in de geest van Schleiermacher en Dilthey laat opbouwen, construeren, zoals Webers conceptuele constructie van 'typen' van individuele dingen. Al in 1965, in zijn kleine boek *Inleiding tot het denken van Wittgenstein*, meende hij te moeten opmerken: 'Wittgenstein kende de fenomenologie eigenlijk niet', terwijl volgens Hubbeling de fenomenologie en de analytische filosofie 'elkaar uitstekend kunnen aanvullen'. Het lijkt boven twijfel verheven dat het geen *Wesensschau* is die hier wordt aanbevolen maar eerder het soort fenomenologie waarvoor Van der Leeuw exemplarisch is.

Hubbeling studeerde een tijdlang ook theologie in Bazel. In Zwitserland hoorde hij zowel Karl Barth als Emil Brunner en de filosoof Karl Jaspers. Het onderwerp van zijn eerste proefschrift werd niet het denken van Barth maar het denken van Brunner, een keuze waarvoor de situatie in liberaal-theologische kringen in Nederland gedeeltelijk de verklaring kan bieden. Belangrijk voor Hubbeling moet het volgende zijn geweest: Brunner meende, evenals De Vos en Van der Leeuw maar in tegenstelling tot Karl Barth, dat de menselijke wijsbegeerte in kritische zin van betekenis kon zijn voor godsdienst en godsdienstwetenschap. Bovendien moet de personalistische inbreng in de theologie van Brunner Hubbeling sterk hebben aangesproken. Verwant hieraan is dat Brunner in tegenstelling tot Barth van mening was dat de theologie, of misschien beter: dat de vereniging van godsdienstwijsbegeerte en theologie gerechtigd en ook verplicht was, in het veld te trekken tegen bestaande denkwijzen van totalitaire regimes.

Op een belangrijk punt wijkt Hubbeling als filosoof van de godsdienst echter sterk van Brunner af, zo sterk dat de naam 'Brunner' nog slechts een enkele keer in Hubbelings eigen bibliografie zal voorkomen – hij schreef in 1970 enkele bladzijden over Brunner in een overzichtswerk en wijdde ook korte stukken aan hem in zijn boeken *Denkend geloven* en *Einführung in die Religionsphilosophie*. Maar hij hield zich niet meer intensief met Brunner bezig. Het punt van divergentie tussen beiden is dit. Hubbeling legde in toenemende mate belangstelling aan de dag voor de propositionele representatievorm en voor de formeel-logische onderzoeksmethoden die daarop van toepassing zijn. Dit is geheel in strijd met de 'dialectische' zienswijze van Brunner volgens welke in ieder geval de openbaring zich niet in welgevormde zinnen laat vatten, zodat men op godsdienst en godsdienstwetenschap ook geen formeel-

logisch apparaat kan loslaten. En precies dat is het nu waarvoor Hubbeling zijn grootste bekendheid verwierf, naast de bekendheid die hij kreeg als – veelzeggend juist in dit verband – Spinozaspecialist.

Door toedoen van de negentiende-eeuwse vrijzinnig theoloog Scholten was het denken van Spinoza een onderdeel geworden van de problematiek van de liberale theologie in Nederland. In 1960 kreeg de jonge predikant te 't Zand een beurs van de Wereldraad van Kerken, om een jaar in het oecumenische milieu van het Union Theological Seminary van Columbia University te New York te studeren. Hier hoorde hij zowel Paul Tillich als Reinhold Niebuhr, en vooral deze laatste maakte op hem een ontuitwisbare indruk. Hij gebruikte het jaar in New York om de grondslag van zijn Spinoza-studie te leggen. Daar in New York werd hij echter ook met de analytische filosofie en theologie geconfronteerd. Zijn Spinoza-proefschrift draagt daar reeds duidelijke kenmerken van. Op zijn kennismaking met en zijn studie van logica, waartoe hij zoals zo vele Nederlanders geïnspireerd werd door de boeken van E.W. Beth, kom ik nog terug.

Hubbeling had de resultaten van zijn New Yorkse Spinozastudies voor een doctoraalscriptie filosofie willen gebruiken, maar Bernhard Delfgaauw moedigde hem aan om er een filosofisch proefschrift van te maken. En dat gebeurde.

De titel van het proefschrift werd zoals bekend, *Spinoza's Methodology*. De belangstelling, die de auteur door deze keuze aan de dag legde voor methode en methodische duidelijkheid, was echter niet uitsluitend een logisch-epistemologische. De fascinatie die op vele moderne denkers van Spinoza uitgaat heeft te maken met de combinatie in het denken van Spinoza van twee dingen. Er is, ten eerste, Spinoza's zeer methodische en dus – in intentie – ook voor anderen begrijpelijke aanpak. Ten tweede is er het opmerkelijke feit dat Spinoza ieder individueel ding een *particuliere essentie* toeschrijft. Essenties: ja, maar dan wel particuliere: zodat Spinoza *universalia* dan ook verwierp. Evenals sommige andere moderne Spinoza-onderzoekers was Hubbeling duidelijk gefascineerd ook door de betekenis hiervan voor de politieke filosofie, met name voor de betekenis ervan voor democratische doelstellingen, zoals ook te lezen valt op de laatste concluderende bladzijden van dit proefschrift:

'I am convinced that democracy will win the struggle with its adversaries, but it needs time and it can only be maintained if we follow a realistic policy in which we must seek to create a balance of power and united interest. That Spinoza has taught us this is a permanent contribution to political thought'

– zo eindigt *Spinoza's Methodology*.

Direct na het Spinozaboek verschenen, naast de inleiding tot de filosofie van Wittgenstein, ook enige kortere reclamestukjes over de analytische wijsbegeerte, waarmee hij analytisch-filosofische vraagstellingen in de godsdienstwijsbegeerte bekendheid gaf in ons land. Zijn publikaties over analytische filosofie, een stuk of twaalf in getale, verschenen tussen 1965 en 1977. Maar de relatie van godsdienst en wijsbegeerte, die Karl Barth 'verboden' had, die relatie had van begin af aan en tot zijn dood zijn continue en nooit aflatende belangstelling, beginnende met het opstel 'Die Überwindung des Zweifels und ihre Bedeutung für die religionsphilosophische Kri-teriologie' uit 1959, waar het woord 'Kri-teriologie', dat zo typerend voor Hubbeling

is, reeds in de titel voorkomt, en tot en met zijn nu ter perse zijnde leerboek *Principles of the Philosophy of Religion* (1987). En als godsdienstfilosoof is Hubbeling zelf altijd logicus en analyticus gebleven.

Reeds in de vijftiger jaren begon hij zich te bekwamen in de formele logica, zoals gezegd daartoe geïnspireerd door werken van Beth. Zijn bibliografie vermeldt in totaal 134 publikaties, hiervan zijn 35 aan formele logica en toepassingen daarvan gewijd, alle verschenen na 1965. Merkwaardig genoeg zijn er van zijn hand precies even veel publikaties over Spinoza, en eveneens vanaf 1965.

De architectuur van de filosofie van Spinoza, de grote deductivist, was die van Hubbeling niet. Hubbeling kan men een metafysisch inductivist noemen. Maar hij scherpte zijn geest aan Spinoza. Door zijn Spinozastudies en door de intensieve nationale en internationale contacten die hij met andere Spinoza onderzoekers onderhield, leerde hij een ooit feitelijk voorgekomen denkvorm in haar bestanddelen te ontwarren; een oefening van een type waardoor men ook steeds meer oog krijgt voor eigentijdse vormen van cognitief representeren en redeneren. Moeten we een greep doen uit het zeer vele dat hem in de denktrant van Spinoza boeide, dan zouden we kunnen wijzen op zijn vroege interesse voor het gebruik in het oeuvre van Spinoza van de woorden *eindig* en *oneindig*, begrippen die in de tijd van Spinoza overal sterk ondergedetermineerd waren, zelfs in de wiskunde. Later zou hij de analyse ontdekken die Beth gaf van het denken en spreken in termen van 'het Absolute', een traditioneel-filosofisch denken dat dit vage oneindigheidsbegrip en een vaag voorwetenschappelijk grensbegrip onderstelt.

Dit vage begrip 'oneindig' komt bij Spinoza heel vaak expliciet voor. Maar het speelt bovendien nog een belangrijke rol bij het traditioneel-filosofische gebruik van de overtreffende trap, en bovendien in het gebruik van het woord *perfectie*, dat een cruciale rol speelt onder meer in het godsbewijs van Anselmus.

Hubbeling's belangstelling voor moderne logica was driedelig. Er is om te beginnen zijn behoefte aan helderheid, een eerste voorwaarde voor het kunnen opstellen van criteria van waarheid of van andere vormen van deugdelijkheid. Aan het einde van zijn intreedere spreekt Hubbeling zijn voorganger en eerste promotor met deze woorden toe:

'Hooggeleerde De Vos,

dat ik eens u, mijn zeer gewaardeerde leermeester, zou mogen opvolgen, is meer dan ik ooit heb durven hopen. Uw onderwijs heeft steeds uitgemunt door helderheid en duidelijkheid. Ik zal proberen u hierin na te volgen en zal blij zijn als ik niet al te zeer bij u achterblijf.'

Maar helderheid alleen is niet genoeg. Helderheid staat in dienst van de behoefte van de godsdienstfilosoof aan houdbaarheid van redenering, in godsdienst en in theologie, daar waar redeneringen voorkomen of zouden kunnen voorkomen. En tenslotte is er de hoop dat nieuwe logische apparaten zouden kunnen worden bedacht zodat we de oude redeneringswijzen kunnen vervangen door geheel nieuwe, sterkere denkvormen. Zo luidde Stelling XIII bij zijn tweede proefschrift: 'Het personalistisch theïstisch Godsbegrip laat zich wijsgerig verdedigen.'

Hubbeling behoorde tot die godsdienstfilosofen, die een actieve professionele be-

langstelling aan de dag legden voor de nieuwe zo genaamd intensionele logica, die na 1960 steeds meer opkwam. Anders gezegd: voor de modale en voor de deontische logica. Niet geheel onbegrijpelijk is het dat vele filosofen de wereld over grote verwachtingen koesterden met betrekking tot de uiteindelijke inbreng van deze intensionele logica op wijsgerige vraagstukken en zelfs op de theologie. Het leek in die jaren of de modale logica best eens filosofisch revolutionair zou kunnen worden, ook in constructief opzicht.

Het ontologisch godsbewijs van Anselmus berust mede op een bepaalde premisse die zelf niet logisch bewijsbaar is: De perfectie van een perfect iets of iemand kan geen contingent feit zijn. Dat wil zeggen: *Als iets perfect zou zijn, dan zou zulks noodzakelijkerwijze het geval zijn.* Juist dit moet men dus onderstellen om op de manier van Anselmus tot het bestaan van God te besluiten, en als die onderstelling onwaar zou zijn, dan is het bewijs misschien wel van stap tot stap onaanvechtbaar maar toch van mindere theologische waarde want het berust op een onaanvaardbare premisse. In *Language, Logic and Criterion* (1971) koesterde Hubbeling nog de hoop dat hij door gebruik te maken van zekere beginselen van de nieuwe modale logica deze twijfelachtige premisse van Anselmus kon omzeilen, maar moest later de conclusie trekken dat hij op dit punt iets te optimistisch was geweest. Niemand is nog in staat geweest Anselmus' premisse door zuiver logische axiomata te vervangen.

Hiermee is het belang van modale logica voor de godsbewijzen niet afgedaan. Gegeven zekere premissen is de logische geldigheid van een vermeend bewijs een belangrijke kwestie op zich. Zijn hele leven bleven de ontologische en de cosmologische godsbewijzen Huib Hubbeling bezig houden. Hierover onderhield hij nauwe contacten met een andere hedendaagse denker die zich uitgebreid met de godsbewijzen heeft bezig gehouden, Charles Hartsthorne.

De tweede componeet van de benaming van de leerstoel die Hubbeling bekleedde was ethiek. In zijn interesse voor Spinoza hebben we al kunnen zien dat er tussen zijn belangstelling voor ethiek en politieke filosofie enerzijds en logica en analyse anderzijds, verband was. In de ethiek kon de deontische logica worden ingezet. Hier was hij in Nederland in nog sterkere mate initiërend. Voor hem had de rechtssociologe A. Bos deontische logica behandeld en gebruikt maar verder niemand.

Bij zijn logische analyses steunde hij of op systemen voor axiomatische deductie of op wat men noemt natuurlijke deductie. Voor de semantische achtergrond had hij minder systematische belangstelling. Dit is nogal verrassend. In de jaren zestig en zeventig steunde de semantiek van alle intensionele logica op het begrip 'mogelijke werelden' (waarvan er dus meer – veel meer – dan één zouden zijn). De eventuele realiteit van die 'mogelijke werelden' werd door sommige Amerikaanse filosofen (David Lewis, Alvin Plantinga) intensief besproken en is in feite nog steeds onderwerp van discussie. Des te verrassender dat hij ook de dialogische gedaante van de logica niet tot zich nam. In 1975 schreef hij een opstel genaamd 'Logical reconstructivism as a metaphilosophical method of interpretation and discussion'; het woord 'discussion' wijst erop dat de doelstelling, logica toe te passen ten behoeve van het oplossen van meningsverschillen, bij hem wèl volop aanwezig was.

Toch is het duidelijk dat het begrip 'criterium' en het begrip 'verificatie' het in zijn gedachtenwereld wonnen van begrippen als 'discussie' en 'dialoog'. Hij noemde

zich graag een niet-positivistische logisch empirist. Anders gezegd, hij gaf de voorkeur aan 'inductieve' methoden en stond dan ook het idee van een 'inductieve metafysica' voor. Wat voor soort inductie zou dat kunnen zijn? In zijn intrede in 1968 bepleit hij een inductieve metafysica in de zin van

'een samenvatting vanuit een bepaald methodisch standpunt van de resultaten der wetenschappen, die dan in de metafysica als gegevens verschijnen. Dit is een vorm van inductieve metafysica, die – naar het mij voorkomt – niet wordt getroffen door de logisch-positivistische kritiek. Men kan ook bij deze inductieve metafysica werken volgens een wetenschappelijk criterium: t.w. streven naar een zo eenvoudig mogelijke, maximale ordening der gegevens met behulp van een minimum aan ordeningsprincipes.

Hiernaast zijn er nog andere vormen van metafysica mogelijk, waarbij naast de gegevens, die gevormd worden door de resultaten van de diverse wetenschappen, ook andere ervaringsgegevens toegelaten worden. Wij krijgen zo verschillende vormen van metafysica, die niet verschillen in methode, maar wel m.b.t. de gegevens, die men als primitieve uitspraken in zijn systeem wil toelaten. Van een absoluut, onweerlegbaar systeem is echter geen sprake meer. Verder wil ik er nog nadrukkelijk op wijzen, dat de dogmatische theologie (anders dan de wijsgerige theologie of de godsdienstwijsbegeerte) niets met metafysica te maken heeft, maar een 'taalspel' is van een geheel eigen karakter.'

Drie jaar later, in 1971, in het boek *Language, Logic and Criterion – A defense of non-positivistic logical empiricism*, is de taalfilosofische wending in zijn filosofie voltooid: we lezen nu dat metafysica mogelijk is in de vorm van een meta-taalsysteem (blz. 22). Daarmee bedoelt hij nog steeds die beginselen, waarmee de grondleggende stellingen van een gegeven wetenschap op optimale wijze kunnen worden geordend. Onder een optimale ordening verstaat hij een arrangement (van primitieve zinnen van de wetenschap in kwestie) dat een minimum van ordenende beginselen vereist; bovendien moeten die ordenende beginselen voldoen aan de eis dat de als primitief beschouwde zinnen op de eenvoudigste wijze uit die ordeningsbeginselen zelve in zekere zin kunnen worden afgeleid. Hubbeling onderstelt hier echter dat de ordeningsbeginselen in een andere taal dan de objecttaal geformuleerd moeten worden en komt zo tot een opvatting van inductieve metafysica als een meta-talige bezigheid vis-à-vis de wetenschap in kwestie. Hier komt zijn metafysica-begrip in de buurt van het begrip 'grondslagenonderzoek'. Het is misschien niet al te overtrokken te vergelijken met de variant daarvan van P. Lorenzen, die over 'protomeetkunde', 'protologica' en zo voorts spreekt waar Hubbeling van 'metafysica van de meetkunde', 'metafysica van de logica' ('metafysica van een logisch systeem'), etc., zou kunnen spreken.¹

Wat ethiek en politieke filosofie betreft nog dit. In het leven van Hubbeling is een filosofisch interessante verhouding tot vrouwelijk intellect waarneembaar. Ook onder vrouwelijke intellectuelen had hij immers vele collega's, in de echte zin van het

¹ Door A.F. Sanders, H.J. Siebrand en J. Walstra is een volledige bibliografie van de publikaties van Hubbeling samengesteld, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

woord. Dit is geen uitvloeisel van zijn filosofie in zuiver technische zin, er is meer voor vereist. Eerder lijkt dit verband te houden met de openheid die hij in zijn Indiëse jeugd jaren verwierf, zijn ondogmatische houding in alles. Zijn opvoeding in een liberaal en empirisch georiënteerd milieu zal er toe hebben bijgedragen, en natuurlijk ook zijn aangeboren karaktertrekken. En, last but not least, zijn zeer gelukkige en serieuze huwelijk en het daaruit voortvloeiende vaderschap van twee goede dochters. Door dit alles verwierf Hubbeling de innerlijke zekerheid die hem deed denken en spreken volgens de brief aan de Galatiërs: *'Hier is niet Jood of Griek, slaaf of vrije, man en vrouw. . .'* Men kan dit ook toepassen op zijn eigen leven, met inbegrip van het academische leven: *'Hier is niet Jood of Christen, Europeaan of Javaan, man of vrouw. . .'* De voltooiing van die zin kan men beter achterwege laten. Er was in de filosofie van de logicus en analyticus Hubbeling, evenals in die van Spinoza en in die van Wittgenstein, 'no attempt to say the inexpressible'. Je moet het tonen. En dat deed hij ook. Relatief tot dat tonen is soms ieder gezegde een depreciserende. Althans ieder propositioneel-discursief monologisch gezegde – soms. Misschien is het dat, wat ook Brunner heeft gemotiveerd. Als niet-theoloog moet ik die vraag verder laten liggen.

Je moet het soms tonen. Hubbeling trok, al dan niet bewust, didactische consequenties hiervan, met name bij het onderwijs in de ethiek. In zijn ethiek-cursus aan derdejaars studenten theologie bouwde hij een ongebruikelijke component in: hij bestudeerde met hen toneelstukken van Ibsen. Een paar jaar geleden stelde hij de cursisten voor, het voorbereiden van een tentamen van het gewone soort te vervangen door het voorbereiden van een opvoering van een Ibsen-stuk, in zijn regie. Nu, dat voorstel viel in goede aarde. De studenten kozen het stuk dat het grootste aantal rollen bevatte, dat bleek te zijn *Samfundets støtter*, oftewel *Steunpilaren der maatschappij*, met negentien rollen. De opvoering werd onvergetelijk – en niet alleen omdat men wist dat dit studenten waren, die door hun hoogleraar waren geregisseerd, nee, dit was Ibsen. Dit was ethiek. De negentien echte rollen kwamen de studenten toe, maar Hubbeling zelf vervulde de rol als de dienaar Jakob in het huis van de hoofdpersoon, consul Bernick, en mocht aan het begin van de vierde handeling, in overeenstemming met de aanwijzingen van Ibsen, zwijsend de kaarsen van een kroonluchter aansteken, terwijl hij uit de hoogte wordt aangesproken door de rijke zakenman Rummel. Dat was het enige moment waarin het buitengewone van de opvoering doorbrak: de studenten in de zaal konden hun plezier over dit ongebruikelijke toneel niet voor zich houden en juichten hun populaire docent toe, zodat een niet door Ibsen bedoelde glimlach zich van het gezicht van de dienaar Jakob meester maakte.

Zijn vroege heengaan is voor de milieus waarin hij leefde en werkte een bijzonder verlies. Een van deze milieus was de Sectie Theologie en Filosofie van deze Akademie, waarvan hij een viertal jaren enthousiast lid was.